

Farkas Bertalan Péter¹

A FOGYASZTÁS FÖLDRAJZÁNAK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

[...] mint Theophrasztosz mondja, a közös étkezéssel és az egyszerű ételek fogyasztásával Lükurgosznak sikerült a gazdagságot megfosztania minden vonzóerejétől, sőt magát a gazdagságot is megszüntette.

(Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I.: Lükurgosz)

PROBLÉMAFELVETÉS

Az ókori Spártában Theophrasztosz írása alapján a gazdagság egyet jelentett a fogyasztással – ételek, kozmetikumok vagy akár hadiipari termékek fogyasztásával, vásárlásával. Lükurgosz király törvényeinek hatálya kiterjedt az összes teljes jogú spártai polgárra, így a törvények alól nem volt kibúvó. Amennyiben hiszünk Theophrasztosznak, valamint az őt idéző Plutarkhosznak, akkor könnyedén tehetjük azt a megállapítást, hogy az ókori Spártában a fogyasztási cikkek előállításának, szétosztásának és használatának (értsd: „fogyasztásának”) központosítása egy időben szüntette meg a gazdagság fogalmát, ugyanúgy értelmét veszítette a vágyakozás és a presztízs, sőt, e törvények tökéletesen megszüntették a szabad versenyt, de még a piac fogalmát is. Ma már tudjuk, Lükurgosz törvényei már akkor sem teljes egészében érvényesültek, amely korban erre még egyáltalán lehetőség lett volna. A spártai hőskort követően pedig – a többi hellén poliszhoz hasonlóan – ugyancsak megjelent a vagyon, a presztízs, a társadalmi rétegek széthullása és elkülönülése, sőt, a piac és a kereslet-kínálat is. Úgy tűnik, az ember alkotta társadalmak képtelenek a gazdagság és az azt megtestesítő fogyasztás nélkül fennmaradni.

Mint láttuk, a fogyasztás és a gazdagság (vagyon) témaköre már az ókorban sem volt ismeretlen a gondolkodók, társadalomtudósok, filozófusok számára. A 20. század második felétől azonban a javak fogyasztása elképesztő méreteket öltött – ennél fogva globális problémaként jelentkezik a Föld összes lakója és kormánya számára. A fogyasztás mértékének változása alapvetően a népesség folyamatos növekedésének, valamint a változó igényeknek köszönhető. A népesség növekedése már a 18. században gondolatba ejtette a gazdasági és társadalmi összefüggésekkel foglalkozókat. T. Malthus 1798-ban, a „*Tanulmány a népesedés törvényéről*” című művében tette közzé először gondolatait arról, hogy a népesség és az élelmiszerkínálat növekedése nem egy ütemben halad, és ez társadalmi katasztrófákhoz fog vezetni. Elméletének alapja, hogy a népesség természetes körülmények között (értsd: jelentősebb természeti katasztrófa, háború, járvány vagy gazdasági krach nélkül) vég nélkül növekszik, az élelmiszertermelésnek azonban korlátot szab a megművelhető termőföld véges nagysága. Ennek következménye az lesz, hogy a népesség száma – éhínségek, járványok és háborúk során – visszacsökken arra a szintre, amelyet még a megművelhető földterület elbír. Elméletének finomítása során már az erkölcsi mértékletesség bevezetését javasolta: a halálozási ráta helyett a születési ráta megfékezésével látta lehetségesnek elkerülni a katasztrófát (Kardos 2008). Malthus korában a vagyon, a gazdagság, a társadalmi rang és az életszínvonal szinte kizárólagos alapja a föld és a tulajdon volt. Érthető, hogy elmélete és számításai alapvetően a földterületre és az azon megtermelhető élelmiszerekre épült. Bár Malthus maga egy rendkívüli méretekből és folyamatosan változó korszakban élt, meglátásai sok esetben helyesek voltak. Az eltartóképesség, a Föld

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

E-mail: bertalanp.farkas@gmail.com

eltartóképesége ugyanis ma is a gazdaság, a termelés és a fogyasztás egyik kulcsfogalma. Az azóta eltelt több mint 200 évben A népesség 20. századi drámai növekedésével egyre hangosabbak lettek a *neo-malthusianista* hangok is, amelyek azt kívánják bizonyítani, hogy a Föld eltartóképesége véges – még ha a földterületet és az élelmiszereket más fogyasztási „cikkekkel” – pl. természeti erőforrások, víz, energia – cserélik le érvelésükben.

A FOGYASZTÁSFÖLDRAJZ VIZSGÁLATI TERÜLETEI

A fogyasztás jelenlegi mikroökonómiai modellje szerint a *fogyasztás célja a hiányérzet megszüntetése, a szükségletek kielégítése*. A fogyasztásból haszon származik, a fogyasztónak pedig az a célja, hogy ezt a hasznosságot maximalizálja. A haszon nem más, mint a szükséglet-kielégítés által okozott élvezet, elégedettség, amely a jóságok tulajdonságaiból fakad (pl. abból, hogy az adott termék képes kielégíteni a szükségletet). A mai közgazdaságtan fókuszában a *racionalis egyén* áll, aki a kereslet és kínálat, valamint a piac alapvető szabályai alapján, a szükségleteinek kielégítésében, a megszerezhető profitban, valamint az elérhető megtakarításokban is a maximumra törekszik (Samu 2005). Ez az ember szükségszerűen „fogyaszt”: élelmiszert, ruhaneműt, szolgáltatásokat, társadalmi és gazdasági infrastruktúrát stb.; és e javak megszerzésében igyekszik optimalizálni a fent említett célok érvényesülését. A fogyasztás során az egyén a rendelkezésre álló javak közül *választ*. A választást több tényező is befolyásolhatja: a fogyasztani kívánt jószág minősége, élvezeti értéke, hasznossága, presztízse stb. A fogyasztást továbbá döntően befolyásolja az elérhetőség. Az elérhetőség jelenthet fizikai és nem fizikai típusú elérhetőséget (pl. ilyen a fogyasztani kívánt termék ára). A fizikai elérhetőség alapja az, hogy a fogyasztó hozzá tudjon jutni a fogyasztani kívánt termékhez. Korunkban – amikor az internetes vásárlás az emberek hétköznapijainak részévé válik – a termékek fizikai közelsége, földrajzi elhelyezkedése nem feltétlenül az egyetlen, de biztosan nem a legfontosabb tényező a fogyasztásban, ugyanakkor a fogyasztás földrajzának vizsgálata elengedhetetlen a gazdaság, a növekedés és a fejlettség kérdéseinek tisztázásakor is.

A fogyasztás földrajza a termelés földrajzával szemben egy sokáig figyelmen kívül hagyott tényező volt. A termelés tényezőivel, területi szerkezetével, valamint a javak szállításával, illetve ennek folyamataival kapcsolatban meglehetősen sok információval rendelkezünk, a fogyasztásnak azonban csak bizonyos szegmenseit ismerjük: némely termék, termékcsoport vagy szolgáltatás területi vetületeivel, szerkezetével vagy a fogyasztás bizonyos típusaival, illetve a fogyasztást kiváltó, működtető folyamatok egy részével kapcsolatban vannak mért és kutató információink. Kíváncsnak látszik tehát, hogy a fogyasztásföldrajz, a fogyasztás területi szerveződése, a folyamat komplex földrajzi vonatkozásai (újra) górcső alá kerüljenek. A földrajztudomány természet- és társadalomtudomány is, amelybe beletartozik a gazdaságföldrajz értelmezési tartománya is. A fogyasztás, mint a gazdaság működésének egyik motorja nem szenvedhet csorbát a téren, hogy a – termeléssel és a szállítással ellentétben – háttérben marad, hiszen napjaink egyre inkább globalizálódó világában az egyének és a tömegek fogyasztásának rendkívül komoly kihatása van egy adott terület gazdasági potenciáljára, beleértve az infrastruktúrát, a folyamatban részt vevő humán faktorokat vagy éppen a táj- és településszerkezet módosulásait. A téma igen komplex, hiszen a gazdaságföldrajzi vonatkozások mellett elengedhetetlen a közgazdaságtan vagy a társadalomtudományok bizonyos területeinek, illetve ezen tudományterületek módszereinek és vizsgálati tárgyainak bevonása is.

A fogyasztás és a fogyasztás folyamatának, motivációjának megértése elengedhetetlen a gazdaság bármely szegmensének vizsgálatakor. Módszertanilag szükséges a GDP kiszámításához, figyelembe veendő a természeti erőforrások felhasználásakor, az energia fogyasztásakor, a hulladékgazdálkodásban vagy épp az életszínvonal és annak változásának vizsgálata során. Rendkívül fontos azonban a térbeli folyamatok értelmezésében is: az utazás,

a turizmus, a közlekedés (általában a mozgások és áramlások), valamint a területi egyenlőtlenségek vizsgálatában, hiszen a fogyasztás mértéke szoros összefüggésben áll a gazdasági növekedéssel és teljesítménnyel is (Warf 1996, Tomka 2010). A fogyasztásföldrajz vizsgálati területeinek kijelölésére már történtek kísérletek a korábbiakban. A klasszikus emberföldrajz keretében belül jelentős irodalma van például az egyes földrajzi helyek és területek lakosságának természeti, környezeti, kulturális vagy akár vallási tényezők által befolyásolt fogyasztásának. Ez a terület – mint a földrajz általában – gyakran keveredik más tudományterületekkel (pl. a kulturális antropológiával), de „házon belül” a földrajz más vizsgálati területeivel is (pl. természeti földrajz, kulturális földrajz, etnikai és vallási földrajz). A fogyasztásföldrajz keretén belül vizsgálható továbbá az egyes kereskedelmi egységek típusainak megjelenése a földrajzi térben, a kereskedelmi egységek telephelyválasztása, a fogyasztói bázis típusa, jellege és tulajdonságai is. A tengerentúli kutatások gyakran kiterjednek bizonyos kereskedelmi egységek komplex vizsgálatára, a szolgáltatások sokszínűségére és a fogyasztói elégedettségre, a franchise-hálózatok terjeszkedésére, valamint ezek földrajzi vonatkozásaira is. A termelést vizsgáló hagyományos földrajzi kutatások félig-meddig helyhez kötött vizsgálatok voltak – a termelés egy jól körülhatárolható helyen vagy helyek összességén folyt, amely a fogyasztói társadalomban statikus modellnek bizonyult. A fogyasztás vizsgálata felé forduló geográfusok elmélete éppen arra épül, hogy a fogyasztók által egyre inkább igényelt személyre szabott szolgáltatások, a kiskereskedelem lehetőségei vagy éppen a munkahelyek és a foglalkoztatottság egyre szélesedő típusai elsősorban a helyhez nem kötött fogyasztásra irányulnak. Ehhez a változó világképhez tartoznak a pénzügyi szolgáltatások igénybe vételének globalizálódása és a helyektől való függetlenedése is.

A fogyasztási szegmensek meghatározásakor is elgondolkodtató kérdésekhez jutunk. Nyilvánvaló, hogy a fent említett *racionalis egyén* egy idealizált, elképzelt alak: nem fiatal és nem idős, nem kizárólag élelmiszert fogyaszt, nem ismerjük tartózkodási helyét és annak földrajzi, valamint az egyén társadalmi-gazdasági adottságait. Az életkor (és az életkorral és élepszakaszokkal járó konfliktusok, feszültségek, mozgások, áramlások és társadalmi kapcsolatok) döntően befolyásolja az egyén fogyasztási mintázatát. Érdekes fejlemény, hogy az időskori fogyasztás a 20. század posztindusztriális társadalmában egyáltalán nem figyelmen kívül hagyható tényező. Az idősök fogyasztásának mértéke és súlya a teljes fogyasztói sokaságban – bár a fogyasztást részben generáló média és az internet által értelemeszerűen kevésbé befolyásoltak – jócskán megnőtt az utóbbi évtizedekben: egyre gyakrabban vesznek részt például a nemzetközi utazásokban, turizmusban, és elsősorban a jóléti társadalmakban stabil juttatásaik (pl. nyugdíj) felhalmozhatóak, befektethetőek (Kozák 2008).

A fogyasztás földrajzának vizsgálata tárt kapukat és sok esetben érintetlen területeket kínál a téma iránt érdeklődőknek, azt kutatóknak. A fogyasztói társadalom, valamint az újabban a nemzetközi irodalomban megjelent fenntartható fogyasztás korában a fogyasztás területi szerveződésének, a helyek egyediségének vizsgálata új lendületet nyerhet – szükséglet támaszt erre mind a fogyasztó, mind a piac, mind pedig a fogyasztókat kiszolgálni kívánó termelő- és szolgáltató funkciók összessége.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK:

- CREWE, L. – LOWE, M. 1995. Gap on the map? Towards a geography of consumption and identity. *Environment and Planning A*, 27, 1877–1885.
- KARDOS B. 2008. Malthus, a hamis próféta (*The Economist*, 2008. május 15.). *Köz-gazdaság: tudományos füzetek*, 3. évf., 4. sz. 251-253. o.
- KOZÁK Á. 2008. Kincskeresők. Pillanatfelvétel a magyar fogyasztóról. HVG Könyvek, HVG Kiadó.

- SAMU I. 2005. A fogyasztás természetes modellje – az élvezet, a haszon és a kár fogalma. In: Tudományos közlemények, 12. sz., 179-194. o.
- SAMUELSON, P. – NORDHAUS, W. D. 1948. Közgazdaságtan. KJK-KERSZÖV, Budapest (2000).
- SIMAI MIHÁLY. 2010. A kiskereskedelem globalizálódása és a fenntartható fogyasztás. In: Sikos T. Tamás (ed.). 2010. Fenntartható fogyasztás és növekedés határai. Új trendek a kereskedelemben. Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Szent István Egyetem Gazdaság- és társadalomtudományi Kar, Gödöllő-Komárom.
- TOMKA BÉLA. 2010. Gazdasági növekedés és fogyasztás Magyarországon a 20. században. Korunk, 3. évf., XXI/4. sz., 30-45. o.
- WARF, BARNEY (ED.). 1996. Encyclopedia of Human Geography. Florida State University. Sage Publications, Inc.